

Юрій Мефодійович Ковальчук,
кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник
відділу діагностики обдарованості
Інституту обдарованої дитини НАПН України,
м. Київ, Україна

 <https://orcid.org/0000-0001-6686-3579>

УДК 159.9.07

DOI [https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-3\(82\)-13-17](https://doi.org/10.32405/2309-3935-2021-3(82)-13-17)

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ (частина 1)

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! –
а сила знову розцвіла.
Щоб жить – ні в кого права не питаюсь.
Щоб жить – я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

Павло Тичина (уривок з «Я утверждаюсь»)

Не можна все життя ставити під сумнів своє призначення.
Булат Окуджава

Анотація.

У статті наведено концептуальний аналіз феномена самовизначення як провідного чинника реалізації життєвого проекту. Зміст концепції містить такі ключові тези. Функціональне призначення самовизначення полягає в забезпеченні самостійності життя, що постає провідною умовою реалізації його природного призначення, – життєвого проекту. Самовизначення є втіленням функціональної необхідності та «права» будь-якого суб'єкта проекту життя на самостійність у вирішенні стратегічних і ситуативних завдань його існування. Чинником виникнення потреби в самовизначенні є аморфність і невизначеність життєвої ситуації. Самовизначення як специфічну форму активності людини утворюють акти, які вона здійснює, щоб визначитися стосовно себе: подолати хаос невизначеності у собі і впорядкувати себе засобами самовизначення. Психологічною запорукою цієї активності є така властивість людини, як нетолерантність до невизначеності. Спонування до подолання невизначеності та психологічні способи його задоволення – механізми, що сформувались еволюційно. Механізм самовизначення серед них належить до фундаментальних. Самовизначення передбачає орієнтування на власні еталони й індикатори оцінки результативності руху життя і дистанціювання від еталонів й індикаторів інших його чинників, адже лише власні критерії та показники є найбільш адекватними і точними в силу їх природної високої чутливості до автентичності станів їх власника і носія. Самовизначення – це процес, що відбувається на свідомому, підсвідомому і безсвідомому рівнях особистісного функціонування. Самість людини є системою психіки, що забезпечує процес самовизначення і досягнення стану самовизначеності. Це зумовлено її функціональним призначенням, що полягає в забезпеченні психологічної саморегуляції як універсального процесу, який охоплює всі види, форми і рівні життєдіяльності індивіда. Самовизначення належить до провідних функцій системи самості. Ядром самості є генофеном автентичності. Генофеном автентичності виконує функцію особистісного генетичного чинника цілісності життя й автентичності його руху як процесу втілення його проекту. Завдання генофеному автентичності полягає в тому, щоб відповідно до властивого йому програмного алгоритму утримувати в концентрованій стиснутій формі й унікальній конфігурації всі системотвірні складники і якісні характеристики життя, а також виконувати на цій основі роль генетичного чинника цілісності життя і автентичності його руху як процесу втілення його проекту.

Ключові слова: самість; самовизначення; проект життя; автономія життя; нетолерантність до невизначеності; генофеном автентичності.

Будь-яка форма індивідуального чи колективного життя забезпечена системами і механізмами його самостійності. Самостійність – фундаментальний імператив життя. Лише за умови збереження

самостійної лінії існування та розвитку життя стає унікальним явищем світу, у лоні якого народжуються, визрівають і розгортаються властиві лише йому – відповідні його сутності – неповторні новітні феномени та ресурси.

Органічно і невід'ємно самостійність перебуває в природних зв'язках взаємозалежності зі свободою. У своїх внутрішньому і зовнішньому вимірах свобода захищає від привнесення у структуру життя чужих щодо його сутнісних характеристик впливів і забезпечує вільний перебіг його власних внутрішніх сил, їх вираження та втілення в актах життєдіяльності. Самостійність – простір свободи і її єдиний прихисток.

Свобода як незалежність від чинників обмеження вияву іманентних сил життя – універсальний механізм. Він охоплює всі форми поведінки як у природі, так і в людському суспільстві. Коли одні індивіди чи спільноти прагнуть обмежити свободу інших, то це означає, що вони прагнуть досягти більшої власної свободи за рахунок свободи інших. Особливо це стосується прагнення необмеженої свободи, що неминуче набуває порушення порядку, а отже, меж норми, оскільки перевищує міру необхідної достатності власної свободи та міру можливого в силу етично зумовленої необхідності обмеження свободи іншого індивіда.

Кожен індивід природним чином забезпечений структурно-функціональними біологічними і психологічними системами самостійного існування. Однак для їх використання потрібна як внутрішня, так і зовнішня свобода. Таким чином, свобода – це головна умова самостійного існування, яке є визначальною умовою самореалізації, тобто продуктивного вираження індивідом властивої лише йому версії дару життєтворення.

Будь-яка форма індивідуального чи соборного життя, що з'являється у світі у спосіб, який відповідає законам природного порядку біологічного і суспільного буття, об'єктивно постає як проект. Це зумовлено тим, що нове життя народжується «від усього світу» (Р. Штайнер) як продукт складного успадкування та поєднання за лише йому притаманним алгоритмом величезної кількості біологічних і соціальних чинників, що робить його унікальним. Таким чином, воно стає потрібним світові для виконання унікальної ролі, розв'язання унікальних завдань, що надає йому значення феномена «спеціального» призначення.

Життя – перманентний рух, що зазнає безперервного впливу з боку складників і чинників простору, у якому він відбувається. Такий вплив утворює системну загрозу для життя внаслідок того, що він в силу своєї природи хронічно дестабілізує його та містить деструктивні щодо нього чинники. У результаті це, по-перше, формує загрозу самому існуванню життя (що є життям окремого людського індивіда або життям соборного індивіда – певної спільності людських індивідів: сім'ї,

професійної групи, народу тощо), а, по-друге, його якісним характеристикам, насамперед його спрямованості.

В силу унікальності поєднання складників, які утворюють життя, воно завжди являє собою унікальний феномен і це зумовлює його потенційну неповторну, унікальну спрямованість – напрям його руху, який унаслідок іманентної спонтанійної природи життя є саморухом зі своєю лише йому властивою траєкторією. У саморухові відбувається злиття всіх елементів структури життя, що утворюють тканину руху, і самої його неповторної динаміки.

Інтеграція цих та інших характеристик призводить, як було вже з'ясовано, до перетворення життя на проект як певний «задум», що міститься іманентно в самому житті як одиниці неповторної біопсихосоціальної архітекτονіки. Проте, щоб проект життя успішно розвивався і втілювався як самоіснуючий, самобутній, спонтанійний феномен, що здійснює саморух, він має зберігати свою цілісність, що піддається перманентним загрозливим для неї впливам. Доля проекту життя вирішується кожного разу в момент зіткнення визначення (як акту спроби підпорядкувати проект зовнішнім чужим для нього алгоритмам і орієнтирам) і самовизначення, що протистоїть визначенню. У такому разі самовизначення виконує роль контрвизначення («Я проти того, щоб інші визначали мене, чи те, як мені жити»), що виявляється у феноменах критичного аналізу й оцінки, відхилення, відмови, заперечення, контрсугестії, реактивної агресії. Ще однією формою захисту проекту свого життя від руйнівних, дестабілізаційних і дезорієнтаційних впливів є уникнення ситуацій взаємодії: втеча від впливів в усамітнення.

Усамітнення як стратегія захисту проекту свого життя настільки властива обдарованим людям, що дослідники (А. Маслоу та ін.), вважають схильність до самотності однією з ознак обдарованості. Обдаровані особи, як свідчать спостереження і результати багатьох досліджень, вважають самотність життєвою цінністю, що природно, адже дає змогу уникати деструкуючої безперервності впливів, а отже, створювати можливості залишатись і бути собою.

З позиції критеріїв імперативу самостійності, життя – це процес, що здійснюється в неекологічному щодо себе середовищі: воно перебуває під впливом постійних втручань, що самі собою завдають йому деструктивних аморфізуючих уражень, які виявляються в порушенні та розмиванні його цілісності і самостійності.

Це зумовлює необхідність виникнення внутрішнього чинника захисту та збереження цілісності життя – його ядра. Завдання ядра полягає в тому, щоб відповідно до властивої йому програмного алгоритму утримувати в концентрованій стиснутій формі та унікальній неповторній конфі-

гурації всі утворюючі складники та якісні характеристики життя. Ця унікальна конфігурація єдності всіх елементів і характеристик життя з моменту її утворення починає відігравати роль генетичного чинника цілісності життя і автентичності його руху як процесу втілення його проєкту. Таким генетичним чинником (ядром цілісності життя й автентичності його руху) є конструкт, який я називаю генофеном автентичності. Чим сильніший генофеном автентичності, тим потужніший супротив руйнівним впливам чинить життя і тим більше шансів у нього зберегти свою цілісність і самобутність. Чим сильніший він, тим більша роль і питома вага самовизначення в захисті та втіленні проєкту життя.

Проєкт індивідуальної чи соборної форми життя для його втілення потребує психологічного забезпечення. Одним із базових механізмів, що здійснює психологічне забезпечення проєкту життя, є механізм самовизначення.

Він формується у відповідь на необхідність здійснення внутрішньої регуляції для розв'язання суперечностей життя, зумовлених його природною фундаментальною дихотомією, що виявляється в перебігу його складників у континуумі між полюсом видових властивостей індивіда і полюсом його неповторних індивідуальних характеристик.

Механізм самовизначення є втіленням природної функціональної необхідності і «права» будь-якого проєкту життя на самостійність у вирішенні стратегічних і ситуативних завдань його існування. Емпіричний досвід і наукові дослідження (зокрема у галузі гуманістичної та екзистенційної психології) засвідчують, що проєкти життя, в основі втілення яких лежать принципи самовизначення та самостійності, виявляються і найбільш успішними. І навпаки: обмеження автономії і пригнічення процесів самовизначення у структурі й індивідуального і соборного проєктів життя виявляються неефективними та позначеними втратами закладених у них природних можливостей. З цієї позиції свобода – це механізм, що створює можливість вільного втілення проєкту життя.

Факти стихійної, невпорядкованої та ірраціональної поведінки в житті людей, чисельність яких завдяки поширенню відомостей про них ЗМІ та Інтернету, справляють враження специфічно видових і загальних, змушують ставити під сумнів і сприймати як надто пафосний термін «проєкт життя». Однак чи справді за цим терміном стоїть реальний феномен? Чи є життя людей певним проєктом, який вони з відхиленнями чи послідовно втілюють? Відповідь на це питання дає опис функціональної структури психологічної організації людського індивіда. Більшість дослідників погоджується з тезою про наявність у ній системи, функціональне призначення якої полягає у відображенні людиною свого життя в аспекті його процесу й в оперуванні його образом як цілісним феноменом, а також у

здійсненні нею впливу на своє життя з метою виконання певних завдань, що стосуються не окремих елементів й епізодів життя, а життя як цілісного явища. Згідно з визначенням ВООЗ, здатність здійснювати управління своїм життям – планувати та реалізовувати власну життєдіяльність – є одним із критеріїв психічного здоров'я.

Яка саме система психіки забезпечує людині таку можливість?

Першою життєвою ситуацією, у яку потрапляє людський індивід, народившись і з'явившись у світ, є ситуація, яку відображає формула «Я – у – світі». Фундаментальною характеристикою цієї ситуації є стан невизначеності. В екзистенційній філософії та психології для означення цього стану використовують поняття закинутості, що є основою метафоричного поняття «закинутість у світ». Людина виявляється закинутою у світ без відповідей на питання про те, що являє собою світ і що їй робити в цьому світі. (Якби новонароджений людський індивід мав здатність свідомості та мовлення, то, імовірно, першим питанням, яке б він сформулював було б: «Де Я?»). Це питання, пошук відповіді на яке є прагненням визначення, а результат – це зорієнтованість, визначеність. Спираючись на сучасні дані наукового вивчення психології новонародженого, яке підтверджує, що він справді у цей час здійснює орієнтаційну активність з допомогою своїх аналізаторів (зі ще дуже обмеженою, слабкою розрізнявальною здатністю), насамперед слухового, зорового і тактильного, можна висловити припущення, що однією з перших потреб, яку прагне задовольнити новонароджений людський індивід, хай і в простих її формах, є потреба в самовизначенні.

Усі відповіді на питання про те, що їй робити після того, як вона опинилася у світі, людина має знайти сама. Єдина «зачіпка», яку вона має у своєму розпорядженні від народження – це здатність взаємодіяти зі світом і загальне інстинктивне налаштування на те, щоб у взаємодії з ним знаходити необхідні відповіді для перетворення авантюри життя у формі закинутості у світ як крайньої форми невизначеності в різноманітні форми визначеності, які набувають значення ґрунту під ногами для індивіда і цінності феноменів, що заповнюють порожнини світу і перетворюють його на збагачений простір.

Унаслідок потрапляння в ситуацію тотальної невизначеності людина постає перед необхідністю пізнання світу й експериментування з ним, а також водночас пізнання себе і експериментування з собою, адже людина сама для себе є не менш загадковою, ніж сукупність закономірно організованих явищ, у просторі яких і якими вона живе, і які називаються світом. Рухаючись від невизначеності до визначеності, людина одночасно здійснює два види активності: активність пізнання світу й експериментування з ним і активність пізнання себе й експериментування з собою.

Таким чином, рухатися від невизначеності до визначеності, що становить життєву необхідність, означає визначитися щодо світу (його феноменів) і щодо себе (феноменів у собі). Такий рух може бути успішним лише за умови, що визначальними навігаторами для індивіда будуть слугувати винятково його власні біологічні та психологічні інструменти орієнтації. Це пояснюється специфікою ситуації цього руху: індивід має знайти відповідь саме для себе як для суб'єкта життя, відповідального за нього, а не для когось іншого, орієнтуючись на власні відчуття і сприйняття, а не на відчуття і сприйняття інших індивідів. Це можливо, коли він знаходить опору в результатах роботи власних біологічних і психологічних систем відстежування й оцінки своїх органічних і психологічних станів, які виникають у завжди неповторній життєвій ситуації, що є результатом завжди неповторного варіанту взаємодії індивіда зі світом.

Використання результатів взаємодії зі світом інших індивідів завжди будуть неточними, навіть коли йдеться про вже винайдені й апробовані загальноцивілізаційні та загальнокультурні способи і технології поведінки та здійснення інструментальних операцій. Дія закону різноманітності створює ситуацію, коли навіть ті з них, що мають статус загальновизнаних унаслідок отримання ними різних видів доказовості (суспільної, культурної, наукової, технологічної чи емпіричної), у їх застосуванні різними індивідами зазнають змін, набуваючи відповідних індивідуальних форм, несуть на собі відбиток неповторності індивідів, застосовуються з урахуванням індивідуальних особливостей. Насамперед це апелює до такої форми руху, як самовизначення. Вона передбачає орієнтацію на власні критерії та показники оцінки результативності руху і дистанціювання від критеріїв і показників інших агентів подібного руху, інших індивідів, адже лише власні критерії та показники найбільш адекватно і точно відображають особливості руху в силу їх високої чутливості до станів їх власника і носія (для чого і призначені їх виникнення та еволюція).

Таким чином, відповідно до законів триєдиної біопсихосоціальної природи людини, вона постає перед необхідністю самовизначення, що закономірно передбачає наявність зворотного боку цього обов'язку у вигляді права на самовизначення. Це право є невід'ємною складовою права людини на життя.

Чинником виникнення потреби в самовизначенні є аморфність і невизначеність життєвої ситуації. Це одна з передумов адаптації індивіда чи спільноти. Вона залучає механізм сприйняття невизначеності як обставини порушеного порядку та загрозової для життя, а отже, стресової життєвої події, що запускає в роботу відповідні негативні переживання орієнтаційного дискомфорту і пов'язаних із ним відчуття енергетичного дефіциту і зниження життєвого тону. Цей стан містить чин-

ники спонукання до пошуку параметрів визначеності та перебудови ситуації на основі новостворених орієнтацій, що використовуються для збереження і збагачення життя необхідними ресурсами, зокрема для перспективи його продовження.

Універсальним засобом актів творення людиною ситуації визначеності є впорядкування. Цей інструмент її життєдіяльності визначає один із вимірів її видової сутності: спрямованість на перетворення стану невизначеності – неструктурованості в порядок як стан визначеності, що втілена в завершену структуру. Згідно зі своїм призначенням людина наділена такою фундаментальною особистісною якістю, як нетолерантність до невизначеності. Ця якість становить основу спонукальної функції самості кожного людського індивіда та його природного прагнення подолати невизначеність, перетворивши її в ту чи іншу форму визначеності відповідно до неповторного, своєрідного індивідуального варіанту, що формується під впливом глибинних імпульсів самості. З цього походять властиві природі людини як видовій істоті високорозвинені адаптивні здібності, а також здібності креативності і прагнення до творчості, джерелом яких є потреба визначитися щодо світу і його феноменів та щодо себе.

Самовизначення як специфічну форму активності людини утворюють акти, які здійснює людина для того, щоб визначитися стосовно себе. У первинному значенні, походження якого пов'язано з фундаментальною якістю людини – нетолерантністю до невизначеності, самовизначення – це процес подолання хаосу в собі та прагнення впорядкувати себе, створити з себе порядок. Порядок – це норма, бо світ функціонує як впорядкована система. Подолання неупорядкованості у формі визначення та самовизначення (як впливає з такої послідовності закономірностей) – це процес переходу зі стану ненормальності до стану нормальності. Глибинним критерієм нормальності, таким чином, є відповідність порядку, впорядкованості. Отже, критерієм оцінки відповідності функціонування людини, її життєвої активності, є її прагнення задовільнити свою потребу в переході від стану невизначеності, неупорядкованості до стану визначеності та впорядкованості, що можна здійснити лише засобами релевантного цій потребі процесу самовизначення і досягнення стану самовизначеності, тобто стану ідентичності самій собі.

Виокремлення зазначеного спонукання є важливим для розуміння механізмів, які людина використовує для подолання однієї зі значних небезпек, що загрожує життю: стану невизначеності, який може виявлятися в обох своїх вимірах: внутрішньому (психологічний хаос, наприклад, у думках, почуттях, орієнтаціях) і зовнішньому (хаос у середовищі, ситуації складного вибору).

Найбільшою психологічною небезпекою, яку породжує і містить невизначеність, є стан амор-

фності орієнтації, позаяк вона паралізує спонукальну систему, а отже, і активність індивіда, що робить його вразливим як до зовнішніх, так і внутрішніх чинників різних форм загрози життю. З метою здійснення адекватної ідентифікації стану аморфності орієнтації варто розрізняти незорієнтованість як відсутність будь-якої орієнтації та дезорієнтованість як наявність хибної орієнтації.

Визначитися зовнішньо і внутрішньо щодо подій у середовищі і щодо подій у самому собі – означає стати зорієнтованим, знати що і як робити і на основі цього діяти. Спонування до подолання невизначеності та психологічні способи його задоволення – механізми, що сформувалися еволюційно. З-поміж них механізм самовизначення належить до фундаментальних.

Отже, самовизначення – це процес особистісної активності, що виникає внаслідок дії імперативів стану невизначеності та націленості на його зміну шляхом пошуку прийнятних (з позиції критеріїв автентичності індивіда) моделей розв'язання різних за тривалістю, складністю та ступенем значущості життєвих завдань і суперечностей.

Продовження у наступному номері.

Використані літературні джерела

1. Анастаси А. Дифференціальна психологія. Індивідуальні та групові розлики в поведінці: учеб. пособие / А. Анастаси; пер. с англ. – М. : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 752 с.
2. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Й. Боришевський. – Київ : Академвидав, 2010. – 416 с. – (Серія «Монограф»).
3. Манегетти А. Проект «человек» / А. Манегетти. – БФ «Онтопсихологія», 2010. – 384 с.
4. Ясперс К. Психологія світоглядів / К. Ясперс. – Київ : Юніверс, 2009. – 464 с.
5. Юнг К. Г. Проблемы души нашего времени: пер. с нем. / К. Г. Юнг. – М. : Прогрес, 1993. – 336 с.

References

1. Anastazi, A. (2001). *Differencial'naya psihologiya. Individual'nye i gruppye razlichiya v povedenii* [Differential psychology. Individual and group differences in behavior]. Moscow, 752 p. [in Russian].
2. Boryshevskiy, M. Y. (2010). *Dorooha do sebe: Vid osnov subiektnosti do vershyn dukhovnosti* [The road to yourself: From the basics of subjectivity to the peaks of spirituality]. Kyiv, 416 p. [in Ukrainian].
3. Manegetti, A. (2010). *Proekt «chelovek»* [Project "man"]. Moscow, 384 p. [in Russian].
4. Yaspers, K. (2009). *Psykhohohiia svitohliadiv* [Psychology of worldviews]. Kyiv, 464 p. [in Ukrainian].
5. Yung, K. G. (1993). *Problemy dushi nashego vremeni* [Problems of the soul of our time]. Moscow, 336 p. [in Russian].

Kovalchuk Yurii, Candidate of Psychological Sciences, Leading Researcher of Giftedness Diagnostics Department of Institute of Gifted Children of NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PERSONALITY FACTORS OF VITAL SELF-DETERMINATION

Summary.

The article presents a conceptual analysis of the phenomenon of self-determination as a leading factor in the implementation of a life project. The content of the concept consists of the following main theses. The functional purpose of self-determination is to ensure the autonomy of life, which is the leading condition for the realization of its natural purpose – a life project. Self-determination is the embodiment of the functional necessity and "right" of any subject of the project of life to autonomy in solving strategic and situational problems of its existence. The factor of the need for self-determination is the amorphousness and uncertainty of the life situation. Self-determination as a specific form of human activity is formed by the acts that he performs in order to determine himself: to overcome the chaos of uncertainty in himself and to organize himself by means of self-determination. The psychological guarantee of this activity is such a human trait as intolerance to uncertainty. Motivation to overcome uncertainty and psychological ways to satisfy it – mechanisms that have evolved. The mechanism of self-determination among them is fundamental. Self-determination involves focusing on one's own standards and indicators for assessing the effectiveness of life and distancing oneself from standards and indicators of other factors, because only one's own criteria and indicators are the most adequate and accurate due to their natural high sensitivity to the authenticity of their owner and carrier. Self-determination is a process that takes place on the conscious, subconscious and unconscious levels of personal functioning. The system of the psyche that provides the process of self-determination and achieving a state of self-determination is the human self. This is due to its functional purpose, which is to ensure psychological self-regulation as a universal process, covering all types, forms and levels of life of the individual. Self-determination is one of the leading functions of the self system. The core of the self is the genophenom of authenticity. The genophenomen of authenticity performs the function of a personal genetic factor of the integrity of life and the authenticity of its movement as a process of realization of its project.

The task of the genophenom of authenticity is to keep all system-forming components and qualitative characteristics of life in a concentrated compressed form and unique configuration in accordance with its inherent software algorithm and to play the role of genetic factor of life integrity and authenticity of its movement as a process of its project.

Keywords: self; self-determination; freedom; life project; autonomy of life; intolerance to uncertainty; genophenom of authenticity.